

richten en de religieuze revolutie van de jaren zestig (de term is van de Britse kerkhistoricus Hugh McLeod) niet te beschouwen als een startpunt van analyse. Dat zou hetzelfde zijn als een beschouwing over de Franse Revolutie aan te vangen met de bestorming van de Bastille. Op die manier wordt er nogal wat gemist.

Wanneer het onderzoek naar de rol van religie en kerk in de moderne wereld echt verder wil komen is vooral historiserend onderzoek nodig naar de begrippen die het debat hierover bepalen: religie, kerk, godsdienst, secularisatie. Alleen wanneer we leren begrijpen hoe deze begrippen sinds 1800 steeds weer van inhoud en betekenis veranderen kunnen we iets meer zeggen over de religieuze transformaties die zich sindsdien hebben voorgedaan.

Maarten van den Bos

(Banningvereniging)

Bernts, Ton & Joantine Berghuijs (2016), *God in Nederland 1966-2015*, (Met medewerking van Christien van der Heiden en Joris Kregting), Utrecht: Uitgeverij Ten Have, pp. 224, ISBN 9789025905248, € 17,50.

God in Nederland is 50 geworden. Het tijdschrift *Margriet* (De Geïllustreerde Pers nv) zal niet hebben kunnen bevroeden dat zijn initiatief zo'n lang leven beschoren zou zijn. Nu, vijftig jaar later, is een vijfde rapport verschenen over God in Nederland en wordt niet alleen het religieuze landschap van Nederland anno 2015 duidelijk in beeld gebracht, maar ook hoe en wat er allemaal veranderd is in dat landschap. En dat is veel, heel veel.

Ook voor de meeste leken zal dat niet een verrassende conclusie zijn. Toch heeft geloof nog niet afgedaan, maar het is niet langer het christelijke of wellicht beter het kerkelijke geloof dat domineert, maar het agnosticisme (p. 65) of het 'geloof dat er meer is tussen hemel en aarde' (p. 183). Veel Nederlanders zijn zoekenden op een religieuze en spirituele markt die grenzeloos lijkt te zijn. De onderzoekers constateren een toenemende aanhang van wat ze omschrijven als horizontale transcendentie. Denk daarbij aan de civil religion die in Nederland onder meer tot uiting lijkt te komen in de vorm van gevoelens van verbondenheid die vooral spelen bij 'sportwedstrijden, herdenkingen en gebeurtenissen rond het koninklijk huis' (p. 183).

In het inleidende hoofdstuk wordt duidelijk gemaakt waarom er geen aandacht wordt geschonken aan de niet-christelijke religies in Nederland. Inderdaad, religies als islam, hindoeïsme en boeddhisme kunnen niet als reactie op, of alternatief voor, het christendom worden beschouwd. Immers, de reactie of het alternatief blijkt voor de meeste Nederlanders seculariteit, onkerkelijkheid en zichzelf niet (langer) zien als gelovig en/of spiritueel te zijn. Maar omdat de aanhang van bijvoorbeeld de islam natuurlijk wel groeiende is in

Nederland is het jammer, maar wel begrijpelijk, dat deze niet-christelijke religies buiten beschouwing worden gelaten.

Deel één heet, heel toepasselijk, 'het wijkend christendom' en toont overduidelijk hoe secularisatie zich in Nederland manifesteert. De vitaliteit van de kerken is sterk vermindert, de positie van religie en de kerken is erg verzwakt en de uitingen van christelijk geloof worden steeds minder gedeeld.

Het tweede deel heeft als overkoepelende titel 'zingeving zonder grenzen' omdat, zoals de onderzoekers constateren, geloof, spiritualiteit en zingeving niet langer begrensd zijn door kerkmuren. Ook buiten die muren blijken mensen gelovig en spiritueel, maar belangrijker nog, elementen uit verschillende religies blijken te worden gecombineerd en mensen blijken zeer uiteenlopende geloofsopvattingen te hebben, variërend van het traditionele godsgeloof tot het geloof in de menselijke ratio, 'en alles daartussenin' (p. 93). De trends voor wat betreft deze zogenaamde 'nieuwe spiritualiteit' beperken zich noodgedwongen tot de laatste negen jaren, want pas vanaf de vierde editie van *God in Nederland* wordt er aandacht aan besteed. Het is jammer, maar begrijpelijk, dat er niet langere trends kunnen worden weergegeven, want wie weet bestond er ook al in 1966 aandacht voor de nieuwe, andere vormen van religiositeit naast de traditionele. We zullen het niet weten, en dus ook niet of ze recent zijn opgekomen, want er is nooit naar gevraagd.

Het boek wordt opgeluisterd met interviews met onder meer de pas benoemde bisschop van 's-Hertogenbosch, die ten tijde van het interview nog bisschop van Noord-Nederland was. Het is interessant te zien dat hij de ontwikkelingen in de toenemende weerstand tegen de kerk interpreteert als een metafysische crisis (p. 34) en niet zozeer als een institutionele crisis, terwijl er toch meer tekenen zijn die wijzen op het laatste. Zeker als, zoals de auteurs van het boek doen, individualisering als motor van de ontwikkelingen wordt gezien, kan mijns inziens toch niet anders dan worden geconstateerd dat het de kerken zijn die hebben afgedaan en niet het geloof 'an sich'. De traditionele kerken zijn overigens niet de enige instanties die daarmee te maken krijgen. Alle traditionele, hiërarchische, autoritaire instituties hebben hiermee te kampen. In de moderne geïndividualiseerde samenleving maken mensen zelf wel uit wat ze willen doen en laten en laten ze zich niet zonder meer de wet voorschrijven. De politicoloog Ronald Inglehart maakte al in 1997 aannemelijk dat modernisering in een nieuwe fase terecht komt, een fase die hij met postmodernisering aanduidt en die gekenmerkt wordt door een zogenaamde 'anti-authority mood' die niet alleen het vertrouwen in de kerken aantast maar, breder, alle autoritaire instituten betreft.

God in Nederland pretendeert een beschrijving te geven van de religieuze toestand van Nederland en het traject dat tot die toestand heeft geleid. Daarin slagen de auteurs met vlag en wimpel, maar net als de vorige edities van *God in Nederland* roepen de resultaten vele vragen op die onbeantwoord (moeten) blijven. Het gaat dan vooral om de vraag: waarom zijn de ontwikkelingen gegaan zoals ze zijn gegaan? Individualisering aanwijzen

als verklaring ligt wellicht erg voor de hand, maar geeft nog niet aan hoe een en ander werkt. Er is dus nog veel werk te doen en dat blijft niet bij de conclusie dat ‘religiewetenschap voor een grote uitdaging staat om de ontwikkelingen goed te blijven volgen’ (p. 186). Religiewetenschappers zullen meer moeten doen, want we willen begrijpen waarom de ontwikkelingen gaan zoals ze gaan. Dat is de uitdaging!

Loek Halman
(Tilburg)

Literatuur

Inglehart, Ronald (1997),

Modernization and postmodernization, Princeton: Princeton University Press.

Lima, Luís Filipe Silvério & Anna Paula Torres Megiani (eds.) (2016), *Visions, Prophecies and Divinations. Early Modern Messianism and Millenarianism in Iberian America, Spain and Portugal*, Leiden/Boston: Brill, pp. 253, ISBN 9789004310773, €104,00.

Sebastiaan I van Portugal stierf in 1578 in de slag bij Ksar el Kebir in Noord-Marokko. Zijn dood werd echter betwijfeld en rondom hem werd een legende gesponnen: hij werd voorgesteld als een rechtvaardige koning, een verlosser, die zou terugkeren en met hem zou een gouden tijdperk voor Portugal aanbreken. Dit eschatologische denken, het sebastianisme, heeft sindsdien een belangrijke rol gespeeld in de politiek en de (volks)cultuur van Portugal. Na de dood van Sebastiaan poogde zijn neef, prins Antonio van Crato, de troon van Portugal te veroveren, maar hij werd door Filips II van Spanje verjaagd. Ook rond Antonio werden mythes van zijn terugkeer onderdeel van de volkscultuur. Het sebastianisme (met daarbij het antonisme) staat echter niet op zichzelf, de verwachting van de terugkeer van een ‘verborgen koning’ die alles recht zal zetten – het encubertismo – had op het Iberisch schiereiland al een langere traditie. Die traditie putte onder andere uit het gedachtegoed van Joachim van Fiore, die een aanstaand rijk van de Heilige Geest voorspelde, geregeerd door de keizer van het Heilige Roomse Rijk en een engel-paus en uit de bijbelboeken Daniël en de Openbaring van Johannes waar gesproken wordt over het rechtvaardige rijk dat zal ontstaan nadat de aardse regeringen door goddelijk ingrijpen zijn vernietigd.

Dat het messianistische en millenaristische denken in het katholieke Spanje en Portugal en in Iberisch Amerika in de vroegmoderne tijd – maar ook wel daarna – een prominente rol speelde, is vrijwel onbekend in de Angelsaksische wetenschappelijke wereld. Om in dat hiaat te voorzien werd in 2012 een Engelstalig congres gehouden waar dat thema aan de orde kwam. Tien bijdragen aan dat congres vormen de inhoud van het hier besproken boek.